

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΜΑΘΗΜΑ: ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

Οι δυο μαθήτριες που διώχτηκαν
απο το σχολείο τους στο Παρίσι
επειδή φορούσαν ισλαμικές
μαντίλες.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

κ. ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΟΙΤΗΤΗ:

ΕΠΩΝΥΜΟ: ΚΑΠΕΛΙΩΤΗΣ

ΟΝΟΜΑ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΠΑΤΡΩΝΥΜΟ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ

A. M: 1340200200872

ΑΘΗΝΑ, 2 ΙΟΥΝΙΟΥ 2005

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<u>ΘΕΜΑ – ΕΙΣΑΓΩΓΗ:</u>	- 3 -
<u>ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΥΛΗΣ</u>	- 5 -
<u>1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ</u>	- 6 -
1.1 ΈΝΝΟΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.	- 6 -
1.2 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ - ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ.	- 6 -
α) Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης.....	- 8 -
β) Ελευθερία της λατρείας.....	- 9 -
1.3 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.	- 10 -
1.4 ΈΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΟΥ.	- 12 -
<u>2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ</u>	- 15 -
2.1 Η ΙΣΧΥΟΥΣΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ	- 15 -
2.2 ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΙΑ	- 15 -
2.3 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ.	- 17 -
2.4 ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.	- 19 -
2.5 ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ.	- 21 -
α) Οριοθετήσεις (οιονεί περιορισμοί).....	- 21 -
β) Περιορισμοί.....	- 24 -
2.6 ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΣΤΕ.	- 27 -
<u>3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ</u>	- 29 -
3.1 ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ.....	- 29 -
α) Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	- 29 -
β) Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	- 30 -
γ) Το Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων.	- 31 -
3.2 ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ - ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΑΣ.	- 32 -
α) Υπόθεση Ιμπραήμ Σερήφ κατά Ελλάδα.....	- 33 -
β) Υπόθεση Μανουσάκη και λοιπών κατά Ελλάδα.....	- 34 -
γ) Υπόθεση Ιάκωβου Θλιμμένου κατά Ελλάδα.....	- 34 -
<u>4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΕ ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ</u> - 36	
=	
4.1 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.	- 36 -
α) Γαλλία.....	- 36 -
β) Αγγλία.....	- 36 -
γ) Ιταλία	- 37 -
δ) Γερμανία	- 37 -
ε) Μουσουλμανικές χώρες.....	- 37 -
στ) Ασιατικές χώρες.....	- 38 -
4.2 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΧΡΗΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΤΑ ΚΡΑΤΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΈΝΩΣΗΣ	- 39 -
α) Η Ελλάδα και η Δανία	- 39 -
β) Η Βρετανία	- 39 -
γ) Η Γερμανία	- 40 -

δ) Η Ιταλία	- 40 -
ε) Η Γαλλία	- 40 -
<u>ΕΠΙΛΟΓΟΣ</u>	- 41 -
<u>ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ</u>	- 43 -
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	- 45 -
<u>ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ</u>	- 47 -
<u>ΛΗΜΜΑΤΑ</u>	- 48 -

ΘΕΜΑ – ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και ειδικότερα η στάση των κρατών απέναντι στη χρήση των θρησκευτικών συμβόλων. Το θέμα της εμφάνισης θρησκευτικών συμβόλων έχει απασχολήσει κατά καιρούς την κοινή γνώμη των ευρωπαϊκών κρατών, κυρίως εκείνων όπου υπάρχουν θρησκευτικές μειονότητες, γιατί η πλειοψηφία των χωρών αυτών δεν έχει θεσπίσει νόμους που να ρυθμίζουν το ζήτημα με αποτέλεσμα να αποφασίζουν κατά περίπτωση οι τοπικές αρχές.

Η Ελλάδα είναι μία ευρωπαϊκή χώρα η οποία μέχρι σήμερα έχει δείξει ότι σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών της και δη το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση «μαθητικής προσευχής» σε ένα σχολείο της Πάτρας, όπου το 1995 το Συμβούλιο της Επικρατείας (στο εξής ΣτΕ) με μια καινοτόμο για την εποχή απόφαση (ΣτΕ 3366/1995) απεφάνθη ότι όποιος μαθητής έχει πρόβλημα θρησκευτικής συνείδησης έχει δικαίωμα να το δηλώσει στο διευθυντή του σχολείου και έτσι να μην απαγγείλει την προσευχή, να μη μετάσχει στον εκκλησιασμό και να μην παρακολουθήσει το μάθημα των θρησκευτικών. Αφορμή για την έκδοση αυτής της αποφάσεως στάθηκε η άρνηση ενός μαθητή της Γ΄ τάξεως Γυμνασίου να απαγγείλει τη σχολική προσευχή και ταυτόχρονα η εκ μέρους του προκαλούμενη διατάραξη της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών.

Όλα αυτά γίνονται πάλι επίκαιρα αυτή την εποχή που η Γαλλία, η χώρα που θεωρείται η πατρίδα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της σύγχρονης δημοκρατίας, αντιμετωπίζει ένα ακανθώδες ζήτημα, το οποίο έχει προκαλέσει σοβαρές κοινωνικές αντιδράσεις. Αφορμή ένας νόμος που ψηφίστηκε με θέμα την απαγόρευση εμφάνισης των μαθητών στα σχολεία με εμφανή θρησκευτικά σύμβολα, όπως μουσουλμανικές μαντίλες, εβραϊκά κιπά (σκουφάκια) ή μεγάλους χριστιανικούς σταυρούς. Η απαγόρευση αυτή έχει να κάνει με τον αυστηρά μη θρησκευτικό χαρακτήρα των δημοσίων ιδρυμάτων, όπως προβλέπεται από τη γαλλική νομοθεσία.

Άραγε τι πρόκειται να πράξει η χώρα μας σε μια ανάλογη περίπτωση δεδομένου ότι στην Ελλάδα ζουν και εργάζονται πολλές μειονότητες κυρίως μουσουλμανικές; Ποιος δημιουργεί το ζήτημα της απαγόρευσης της χρήσης των θρησκευτικών συμβόλων και θα μπορέσουμε να ζούμε ειρηνικά σε έναν κόσμο, που ο μισός πληθυσμός του νιώθει να καταπιέζεται και ο άλλος μισός ενδιαφέρεται μόνο για την προστασία των δικών του δικαιωμάτων;

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε σ' αυτά τα φλέγοντα ερωτήματα θα πρέπει να διερευνήσουμε τι είναι θρησκευτική ελευθερία, τι είναι θρησκευτικά σύμβολα και ποια είναι μέχρι σήμερα η στάση της χώρας μας και των άλλων χωρών απέναντι σε αυτά τα ζητήματα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΥΛΗΣ

ΘΕΜΑ: Η παρούσα εργασία έχει ως θέμα τη «θρησκευτική ελευθερία και τα θρησκευτικά σύμβολα». Η ανάπτυξη της δομής θα γίνει με τον ακόλουθο τρόπο:

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Αποτελεί το εισαγωγικό τμήμα της εργασίας, όπου θα γίνει μία προσπάθεια να δοθούν οι ορισμοί των βασικών εννοιών, «θρησκευτική ελευθερία» και «θρησκευτικά σύμβολα», προσδιορίζεται το περιεχόμενό τους και επιχειρείται μια ιστορική ανασκόπηση της εξέλιξης της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων αυτών.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το κεφάλαιο αυτό θα επικεντρωθεί στην περιγραφή της ισχύουσας κατάστασης στην Ελλάδα και στη μελέτη των άρθρων του Συντάγματος που θεσπίζουν την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και την ελευθερία χρήσης στους δημόσιους χώρους των θρησκευτικών συμβόλων. Αυτό βέβαια δε θα μπορούσε να γίνει χωρίς να ελέγξουμε εάν όλα αυτά εφαρμόζονται και στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, όπου αρχικά οι νέοι διαμορφώνουν τη θρησκευτική τους συνείδηση, και ποιες είναι οι σχέσεις μεταξύ Κράτους – Εκκλησίας.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Για να μπορέσουμε να έχουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα για τη θρησκευτική ελευθερία και τα θρησκευτικά σύμβολα κρίνεται απαραίτητο να δούμε πώς τα δικαιώματα αυτά προστατεύονται σε διεθνές επίπεδο και σε περίπτωση παραβίασής τους από τη χώρα μας πώς μπορούμε να προστατευτούμε. Γι' αυτό το λόγο και θα αναφερθούν μερικές από τις σημαντικότερες ελληνικές προσφυγές για την προάσπιση των παραπάνω δικαιωμάτων.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μία συγκριτική επισκόπηση της ισχύουσας κατάστασης στην Ελλάδα με τον τρόπο που μερικές από τις πιο προοδευμένες χώρες του Κόσμου αντιμετωπίζουν τα παραπάνω θέματα και να δούμε αν μπόρεσαν τελικά να απομακρυνθούν από τις καταβολές του παρελθόντος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Η εξαγωγή συμπερασμάτων και η αποκόμιση ιδεών για το συγκεκριμένο θέμα κρίνεται σκόπιμο να εκτεθούν στο τέλος της παρούσης έρευνας.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1.1 Έννοια θρησκείας.

Σημείο εκκινήσεως θα αποτελέσει η έννοια της θρησκείας διότι δεν μπορεί να νοηθεί θρησκευτική ελευθερία χωρίς την «πηγή» της που είναι η θρησκεία. Σύμφωνα με τον Α. Μαρίνο¹ θρησκεία νοείται «το σύνολο των συναισθημάτων, των πεποιθήσεων και των κατά παράδοση τελουμένων πράξεων, οι οποίες αναφέρονται στο Θεό». Δεν παραλείπει βέβαια να τονίσει ότι αυτός ο ορισμός της θρησκείας έχει ένα κλασικό περιεχόμενο, διότι αναφέρεται αποκλειστικά στο Θεό, κάτι το οποίο στη σημερινή εποχή δεν έχει εφαρμογή και θα πρέπει να αναφέρεται γενικότερα σε μια υπέρτατη δύναμη. Γι' αυτό και ο ορισμός της θρησκείας που δίνει ο Α. Δημητρόπουλος² σύμφωνα με τον οποίο θρησκεία είναι «σύνολο δοξασιών αναφερομένων στην υπόσταση του θείου και αποτελεί σύνολο αντιλήψεων, οργανωμένη θεωρία» είναι πιο κοντά στις απαιτήσεις της εποχής μας, όπου ο κάθε πολίτης είναι ελεύθερος να πιστεύει σε όποιον Θεό θέλει είτε είναι ο Ιησούς Χριστός είτε ο Μωάμεθ είτε ο Ιεχωβάς. Με την επισήμανση αυτή ότι η θρησκεία αναφέρεται στο θείο, στην καλή ανώτερη δύναμη, δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση και να πιστεύουμε ότι θρησκεία είναι και οι «κακές» ανώτερες δυνάμεις (π.χ. σατανισμός, μαγείες κλπ.) γι' αυτό και δεν τίθεται ζήτημα προστασίας τους από τη διάταξη του άρθρου 13 του Συντάγματος (στο εξής Σ).

1.2 Θρησκευτική ελευθερία - Νομική Φύση και περιεχόμενο.

Θρησκευτική ελευθερία είναι το δικαίωμα κάθε ατόμου να λατρεύει ελεύθερα τον Θεό που πιστεύει και να διατηρεί απαραβίαστη τη θρησκευτική

---

¹ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.1-19

² Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος ΙΙΙ, Ημ.Β', 2005, σελ.120 επ.

του συνείδηση. Αντίθετο της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η θρησκευτική μισαλλοδοξία ή αδιαλλαξία³ Όμοια κινείται και ο Α. Μάνεσης⁴ ο οποίος υποστηρίζει ότι η θρησκευτική ελευθερία αναφέρεται στην «εσωτερική κυρίως διάθεση των ανθρώπων, είναι προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και μια ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας... έγκειται στην ανεμπόδιση από κρατικές παρεμβάσεις διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης». Ο Δ. Τσάτσος⁵ θέτει μια άλλη διάσταση του περιεχομένου της θρησκευτικής ελευθερίας και υποστηρίζει ότι για να υπάρξει θρησκευτική ελευθερία θα πρέπει η θρησκεία να είναι «γνωστή» και γι' αυτό μάλιστα επικαλείται το άρθρο 13 §2 του ισχύοντος Συντάγματος, όπου αναφέρεται ότι «κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη». Ως γνωστή θρησκεία ο συγγραφέας ορίζει εκείνη της οποίας τα δόγματα δεν είναι κρυφά και η λατρεία είναι φανερή. Επομένως δεν απαιτείται μύηση και υπάρχει φανερή οργάνωση και τρόπος λατρείας.

Η θρησκευτική ελευθερία είναι δικαίωμα ατομικό, το οποίο αντιτάσσεται έναντι του κράτους και της δημόσιας εξουσίας γενικότερα. Γι' αυτό και ο Π. Δαγτόγλου⁶ υποστηρίζει ότι υπάρχει «συνταγματική θέσπιση της υποχρέωσης του κράτους να προστατεύει κάθε θρησκεία και κάθε λατρεία, διασφαλίζοντας έτσι την θρησκευτική ανεκτικότητα και ειρήνη». Απαγορεύεται με άλλα λόγια στα κρατικά όργανα να παραβιάζουν το δικαίωμα αυτό και, σε αντίθετη περίπτωση, το άτομο, δηλαδή όχι μόνον ο πολίτης ενός κράτους αλλά και ο αλλοδαπός, δικαιούται να ζητήσει δικαστική προστασία για να εξαναγκαστεί το κράτος να σεβαστεί το δικαίωμα αυτό. Υπάρχει δηλαδή

---

³ Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Τόμος 22^{ος}, 1996, σελ.390

⁴ Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα Α', Ατομικές Ελευθερίες, 1982, σελ.247 επ.

⁵ Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας, Τόμος Β', 1993, σελ.103

⁶ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', 2005, σελ.457

μια νομική εγγύηση εκ μέρους του κράτους ότι καθιερώνεται και θα διατηρηθεί στο μέλλον δικαίωμα ελεύθερης διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης του ατόμου ως προς όλες τις εκδηλώσεις της. Λόγω του περιεχομένου της αυτού, η θρησκευτική ελευθερία διαφέρει ουσιαστικά από την ανεξιθρησκία, η οποία δεν είναι δικαίωμα, αλλά μια απλή πραγματική κατάσταση η οποία δεν έχει δικαστική προστασία. Η πολιτεία, στην περίπτωση αυτή, απλώς «ανέχεται» τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ατόμων, τις οποίες όμως μπορεί σε κάθε στιγμή να τις απαγορεύσει και να θέσει περιορισμούς στη θρησκευτική δραστηριότητα. Δεν υπάρχει δηλαδή «νομική εγγύηση», «δικαίωμα» κατοχυρωμένο από το Σύνταγμα ή έστω απλώς και από το νόμο⁷.

Η θρησκευτική ελευθερία διακρίνεται σε δύο ειδικότερες ελευθερίες:

α) Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και β) Ελευθερία της λατρείας.

α) Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης σημαίνει το δικαίωμα κάθε ατόμου να τηρεί τις αρχές της θρησκείας του όπως ορίζουν οι σχετικοί κανόνες. Απαραίτητη προϋπόθεση για την υπόστασή της είναι η ύπαρξη θρησκευτικής συνείδησης, η οποία σύμφωνα με τον Α. Δημητρόπουλο⁸ είναι « η ενδιάθετη πίστη και η εξωτερικεύσή της προς οποιοδήποτε δόγμα για την υπόσταση του θείου». Το Σύνταγμα στο άρθρο 13§1 εδ.α΄ ορίζει ότι « η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη». Αυτή η συνταγματική προστασία παρέχει στο άτομο ειδικότερα δικαιώματα από τα οποία τα σπουδαιότερα είναι τα εξής: δικαίωμα να πρεσβεύει οποιαδήποτε θρησκεία και να είναι κανείς άθρησκος ή άθεος, δικαίωμα να εκδηλώνει ή και να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του, δικαίωμα να μεταβάλλει τη θρησκεία του και μάλιστα κατ' επανάληψη⁹, δικαίωμα να

---

⁷ Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Τόμος 22^{ος}, 1996, σελ.390

⁸ Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος III, Ημ.Β΄,2005, σελ.123

⁹ Παραράς Π., Σύνταγμα 1975 – Corpus I, άρθρα 1-50 Νομολογία ΣτΕ, Παρατηρήσεις κατ' άρθρον, Νομοθεσία, 1982, σελ.211

ιδρύει θρησκευτικά σωματεία για την πραγματοποίηση θρησκευτικών συγκεντρώσεων ή διαδηλώσεων και πορειών όπως και για την ίδρυση θρησκευτικών σχολείων, δικαίωμα για θρησκευτική προπαγάνδα εφόσον δεν πρόκειται για κακόβουλο προσηλυτισμό, δικαίωμα του καθενός να διατηρεί μυστικές τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, να τηρεί το διαιτολόγιο που καθορίζει η θρησκεία του, να φέρει ή μη τα διακριτικά του θρησκευμάτος του εμβλήματα ή ενδύματα και να ενταφιάζεται σύμφωνα με τις αρχές της θρησκείας του. Εκδήλωση της ελευθερίας της συνείδησης αποτελεί και η ελευθερία διακίνησης για προσκύνημα σε ιερούς τόπους, η απαγόρευση σωματικού περιορισμού για λόγους θρησκευτικούς, όπως είναι π.χ. τα γκέτο και η απαγόρευση άνισης μεταχείρισης λόγω θρησκευτικών κριτηρίων. Επομένως αντίκειται στη θρησκευτική ελευθερία η απαγόρευση διορισμού σε ορισμένη θέση επειδή ο υποψήφιος για διορισμό πρεσβεύει ή δεν πρεσβεύει ορισμένη θρησκεία¹⁰.

β) Ελευθερία της λατρείας είναι το δικαίωμα κάθε ατόμου να εκδηλώνει την πίστη του προς τον Θεό κατά το τυπικό και τελετουργικό σύστημα της θρησκείας του. Η λατρεία μπορεί να ασκείται είτε ατομικά είτε ομαδικά και γι' αυτό, όπως παρατηρεί ο Π. Δαγτόγλου¹¹, το Σύνταγμα την προστατεύει τόσο ως ατομικό όσο και ως συλλογικό δικαίωμα. Επίσης μπορεί να ασκείται είτε ιδιωτικά είτε δημόσια, με εξωτερικές ενέργειες και εκδηλώσεις, είτε σε ειδικά ιδρύματα ή χώρους αφιερωμένους στη λατρεία του θείου (ναούς, ευκτηρίους οίκους, τεμένη, συναγωγές) είτε στο ύπαιθρο (λιτανείες, τελετές, κηδείες)¹². Δεδομένου ότι η λατρεία τελείται κυρίως στους ναούς βασικό συστατικό στοιχείο της ελευθερίας της λατρείας αποτελεί το δικαίωμα για ανέγερση κτιρίων κατάλληλων για την άσκησή της.

Το ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 13§2 διακηρύσσει την ελευθερία της

---

¹⁰Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.102 επ.

¹¹ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', 2005, σελ.453

¹² Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα Α', Ατομικές Ελευθερίες, 1982, σελ.253

θρησκευτικής λατρείας και την ακώλυτη διεξαγωγή της, παράλληλα όμως τις εξαρτά από μια σειρά προϋποθέσεων. Ειδικότερα :

i) Η τέλεση της λατρείας θα πρέπει να αναφέρεται σε «γνωστή» θρησκεία και ,όπως έχει προαναφερθεί, τέτοια θρησκεία είναι εκείνη που είναι προσιτή σε όποιον θέλει να τη γνωρίσει, έχει φανερές δοξασίες και η λατρεία της δεν προϋποθέτει μύηση. Έτσι, το ΣτΕ έκρινε ως γνωστή θρησκεία την αίρεση των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» ή χιλιαστών (ΣτΕ 2106/1975) καθώς και το δόγμα των «Ευαγγελιστών» (ΣτΕ 851/1961). Αντίθετα κρίθηκε ότι ο «τεκτονισμός» δεν συνιστά γνωστή θρησκεία (Πρωτ.Αθ. 2060/1969)¹³.

ii) Μέσω της τέλεσης λατρευτικών πράξεων δεν θα πρέπει να διεξάγεται προσηλυτισμός δηλαδή προσπάθεια διείσδυσης στην θρησκευτική συνείδηση του άλλου με αθέμιτα μέσα, ακόμα και αν αυτός γίνεται υπέρ της επικρατούσας θρησκείας.

iii) Η άσκηση της λατρείας θα πρέπει να γίνεται με τρόπο που να μην προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη.

1.3 Ιστορική εξέλιξη του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας.

Ζήτημα θρησκευτικής ελευθερίας τέθηκε για πρώτη φορά από τη στιγμή που οι λαοί άρχισαν να απορρίπτουν τον πολυθεϊσμό και να προσχωρούν σε μονοθεϊστικές θρησκείες. Η αλλαγή αυτή σε συνάρτηση με το δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του εφαρμόζοντας το «δόγμα» cuius regio, eius religio¹⁴ αποτέλεσε την απαρχή μιας σειράς διωγμών, προσηλυτισμού και μισαλλοδοξίας. Μία προσωρινή παύση σε όλα αυτά έδωσε το «**Διάταγμα του Μεδιολάνου**», το οποίο εξεδόθη το **313 μ.Χ.** από τον Μ. Κωνσταντίνο και τον Λικίνιο και εισήγαγε για πρώτη φορά το

---

¹³ Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος ΙΙΙ, Ημ.Β΄,2005, σελ.121

¹⁴ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, 2005, σελ.439

θεσμό της **ανεξιθρησκίας** (*tolérance religieuse*)¹⁵. Ανεξιθρησκία είναι η «αδιαφορία» που δείχνει το κράτος απέναντι στις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες του, ενώ παράλληλα αναγνωρίζει και ανέχεται την ύπαρξη και λειτουργία των γνωστών θρησκειών. Πρόκειται κυρίως για θρησκευτική ανοχή και γι' αυτό το λόγο δεν θα πρέπει να συγχέεται με την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας.

Στους νεώτερους χρόνους η θρησκευτική ελευθερία ήταν ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν στον ευρωπαϊκό και αμερικανικό χώρο. Η **Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Πολιτείας της Βιργινίας** (Bill of Rights) του 1776 αποτελεί το πρώτο συνταγματικό κείμενο με το οποίο αναγνωρίστηκε πανηγυρικά η θρησκευτική ελευθερία και όχι μόνο η ανεξιθρησκία (άρθρο 16)¹⁶.

Αντίθετα, η **Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της Γαλλικής Επανάστασης (1789)** επηρεασμένη σημαντικά από τις πολιτικές θεωρίες περί θρησκείας του Rousseau αναγνώριζε μόνο την ανεξιθρησκία (άρθρο 10). Ύστερα από τις διακηρύξεις στην Αμερική και τη Γαλλία η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε σε όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

Σήμερα η θρησκευτική ελευθερία, μετά την πανηγυρική εξαγγελία στο διεθνές επίπεδο από την **Οικουμενική Διακήρυξη του 1948** (άρθρο 18), προστατεύεται ως εσωτερικό δίκαιο με ισχύ υπέρτερη από τους κοινούς νόμους, με το άρθρο 9 της **Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ν.δ. 53/1974)**, του οποίου επανάληψη σχεδόν αποτελεί το άρθρο 18 του **Διεθνούς Συμφώνου του Ο.Η.Ε. (1966)** για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα¹⁷.

---

¹⁵ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.4

¹⁶ « Όλοι οι άνθρωποι δικαιούνται να ενασκούν ελευθέρως τα της θρησκείας των συμφώνως προς τας επιταγάς της συνειδήσεώς των ». Μετάφραση από Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας, Τόμος Β', 1993, σελ.101

¹⁷ Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα Α', Ατομικές Ελευθερίες, 1982, σελ.248 επ.

Ανάλογη ήταν και η εξέλιξη της θρησκευτικής ελευθερίας στη νεώτερη Ελλάδα, όπου τα δύο πρώτα **Συντάγματα** της επαναστατικής περιόδου, της Επιδάουρου του **1822** και του Άστρους του **1823**, καθιέρωναν την ανεξιθρησκία ενώ τα δύο επόμενα, το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδας του 1827 και το Ηγεμονικό Σύνταγμα του 1832, διακήρυσσαν την θρησκευτική Ελευθερία. Με αυτό τον τρόπο μειώνεται η πρακτική σημασία της διακηρύξεως της Ορθοδοξίας ως «επικρατούσας θρησκείας», μειώνεται συγχρόνως η εξάρτηση της Πολιτείας από την Εκκλησία καθώς και η εξάρτηση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από το ελληνικό κράτος¹⁸.

Τα Συντάγματα του 1844, του 1864 και του 1911 θέσπιζαν την ανεξιθρησκία (άρθρο 1§1¹⁹) ενώ αντιθέτως του 1927 (άρθρο 1§3²⁰) και του 1952 (άρθρο 2 §§3,4) καθιέρωναν την θρησκευτική ελευθερία. Το ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 13§1, το οποίο δεν υπόκειται σε αναθεώρηση κατά το άρθρο 110§1 Σ, προστατεύει τόσο την ανεξιθρησκία όσο και την θρησκευτική ελευθερία²¹.

1.4 Έννοια και περιεχόμενο θρησκευτικού συμβόλου.

Με την όρο «**σύμβολο**» νοούνται παραστάσεις ή σχήματα προσώπων ή αντικειμένων που έχουν αλληγορική-συμβολική σημασία. Ο συμβολισμός χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα σε όλες τις θρησκείες, προσπαθώντας να υποδείξει μέσα από γνωστά σχήματα αφηρημένες ιδέες και ιδιότητες στον πολύ κόσμο, διαφυλάττοντας ταυτόχρονα τους πιο απόκρυφους και δύσκολους στο χειρισμό

---

¹⁸ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', 2005, σελ.440

¹⁹ « Πάσα γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή»

²⁰ « Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος»

²¹ « Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός».

τους τομείς από τους άπειρους που μπορεί να έκαναν λαθεμένη χρήση. Από το πιο απλό ως το πιο περίπλοκο σύμβολο μπορεί κανείς να εμβαθύνει στη σημασία του και να οδηγηθεί σε σκέψεις και ιδέες που βρίσκονται πέρα από εκείνο που μπορεί να συλλάβει ο ανθρώπινος νους. Το σύμβολο πάντα παριστάνει το μερικό και ακολουθώντας σιγά σιγά τα βήματα που μας υποδεικνύει «αγγίζουμε» το γενικό και πλησιάζουμε ολοένα και σε πιο πρωτότυπες ιδέες και συλλήψεις οδηγώντας έτσι τη συνείδησή μας και την προσωπικότητά μας σε μία ανοδική και υπερβατική εξελικτική πορεία. Ο Γκαίτε υποστηρίζει πως χάρη σε αυτό μπορεί να επιτευχθεί μια ζωντανή αν και στιγμιαία αποκάλυψη του ανεξιχνίαστου. Ο Πολ Ντιλ επίσης συμφωνεί πως το σύμβολο είναι ένα ακριβές μέσο έκφρασης που αντιστοιχεί ουσιαστικά στην εσωτερική ζωή, αν και συχνά συναντιέται στον εξωτερικό κόσμο²².

Η κατανόηση της θρησκείας ως πρωταρχικού συμβολικού συστήματος και οι ιδιαιτερότητές του ήταν ανέκαθεν γνωστές στην επιστημονική έρευνα. Οτιδήποτε συνδέεται με το θρησκευτικό φαινόμενο λειτουργεί βασικά μέσα σε μια κατ' εξοχήν συμβολική ατμόσφαιρα. Τα σύμβολα δίνουν πνοή και δύναμη στη θρησκεία. Κυρίως μέσου των συμβόλων καθίσταται δυνατή η επαφή των πιστών με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον μιας θρησκείας.

Η θρησκεία όμως δεν αποτελεί το μοναδικό χώρο εμφάνισης και χρήσης συμβόλων. Ο άνθρωπος είναι κατ' εξοχήν συμβολικό ον και στις ανθρώπινες κοινωνίες συνυπάρχει πληθώρα συμβόλων. Τα θρησκευτικά σύμβολα όμως παρουσιάζουν μεγαλύτερη ισχύ από άλλες κατηγορίες συμβόλων. Για παράδειγμα, η παραβίαση θρησκευτικών συμβόλων δεν θεωρείται από τους πιστούς τυχαίο γεγονός. Αντιθέτως, ισοδυναμεί με ανοσιούργημα υψίστης μορφής με πολλές αρνητικές επιπτώσεις (π.χ. απώλεια της ψυχής μετά θάνατον). Μια τέτοια συνέπεια δεν μπορεί φυσικά ποτέ να προέλθει από την παραβίαση ή την προσβολή ενός κρατικού συμβόλου (π.χ. της σημαίας). Τα θρησκευτικά σύμβολα διαφοροποιούνται λοιπόν από τα άλλα

---

²² <http://www.e-zine.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=52>

πρωτίστως εξαιτίας της πιστευομένης υπερβατικής προέλευσής τους. Βεβαίως κάποιοι τα θεωρούν απλώς ανθρώπινα κατασκευάσματα. Αλλά αυτό δεν τα εμποδίζει να ασκούν μεγάλη κοινωνική επίδραση και μάλιστα πολύ πέραν του στενού θρησκευτικού χώρου. Η αναμφισβήτητη δύναμη και γοητεία τους αποτελούν μια από τις βασικές αιτίες επιβίωσής τους, ακόμη και υπό δυσμενείς συνθήκες, όπως π.χ. στα καθεστώτα του πρώην Ανατολικού Συνασπισμού²³.

---

²³Μακρίδης Β., άρθρο: «Θρησκευτικά σύμβολα και ο κίνδυνος της απολυτοποίησης», ΒΗΜΑ, 07/01/2001, σελ.:Β08, Κωδικός άρθρου: Β13160Β081, ID: 231632

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

2.1 Η ισχύουσα κατάσταση στη σύγχρονη Ελλάδα

Σήμερα πλέον το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας έχει κατοχυρωθεί τόσο από το Ελληνικό Σύνταγμα όσο και σε διεθνή βάση. Και είναι μεν αλήθεια ότι πολλές φορές παραβιάζεται ή φαλκιδεύεται ουσιαστικά, δεν παύει όμως να αποτελεί μια κατάκτηση του ανθρώπου στον αγώνα για την εν γένει απελευθέρωσή του, δοθέντος μάλιστα ότι, όπως γίνεται δεκτό από τη συντριπτική πλειονότητα των συγγραφέων, οι αγώνες των Ελλήνων για την εθνική και τη θρησκευτική τους ελευθερία αποτέλεσαν τη βάση στην οποία στηρίχθηκαν οι αγώνες για την ελευθερία γενικότερα και τον εκδημοκρατισμό τους, αφού κάτω από τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις μπορεί να βρει κανείς το «σπέρμα» της δημοκρατίας.

Όπως προαναφέρθηκε, η θρησκευτική ελευθερία διακηρύχθηκε ως ατομικό δικαίωμα με τα πρώτα Συντάγματα μετά την Επανάσταση του 1821. Το ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 13 δέχεται τις διδασκαλίες της επιστήμης και κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία. Πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί ότι η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα δεν υποβάλλεται σε περιορισμούς εκ του λόγου ότι το Σύνταγμα ορίζει με το άρθρο 3 ότι στην Ελλάδα «επικρατούσα θρησκεία» είναι η ορθοδοξία, διότι ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» δεν σημαίνει απαγόρευση των άλλων θρησκειών, αλλά υποδηλώνει απλώς το πραγματικό γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων είναι χριστιανοί ορθόδοξοι. Οι μη ορθόδοξοι στην Ελλάδα είναι ελεύθεροι να θρησκευούνται σύμφωνα με τη θρησκευτική τους συνείδηση.

2.2 Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους – Ελληνική ιδιορρυθμία

Κατά το άρθρο 13§1 του Συντάγματος η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη, διότι η θρησκευτική ελευθερία είναι μία έκφραση της πιο προσωπικής και της πιο εσωτερικής μας ελευθερίας, της ελευθερίας της συνείδησής μας. Επομένως αξιολογώντας το παραπάνω άρθρο διαπιστώνουμε ότι η διάταξη αυτή περιέχει έναν από τους πιο θεμελιώδεις κανόνες της ελληνικής έννομης τάξης και το ελληνικό κράτος πρέπει να σέβεται τις θρησκευτικές απόψεις του καθενός, δηλαδή της πλειοψηφίας, των μειοψηφιών και όλων των πολιτών, μεμονωμένων ή μη.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι και οι σχέσεις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας θα πρέπει πάνω απ' όλα να στηρίζονται στο σεβασμό της θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερίας του πολίτη. Το κράτος θα πρέπει να είναι θρησκευτικά ουδέτερο, να απευθύνεται σε όλους τους πολίτες του και να μη δημιουργεί σε κανέναν το αίσθημα της μειονεξίας για την όποια πίστη του. Διαφορετικά θα δείξει ότι δε σέβεται τα ατομικά δικαιώματα των μειονοτήτων και γενικότερα των πολιτών του²⁴. Εξάλλου η θρησκευτική πίστη και η άσκησή της είναι μια από τις πιο προσωπικές υποθέσεις του κάθε ατόμου.

Συγκεκριμένα, το ελληνικό κράτος μέχρι σήμερα έχει δείξει μια διττή συμπεριφορά απέναντι στις θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα σε θέματα προστασίας της θρησκευτικής τους ελευθερίας. Από τη μία πλευρά το κράτος εκπροσωπεί εξίσου και αυτούς τους πολίτες ανεξάρτητα από το αν αυτοί θέλουν ή δεν θέλουν να ακολουθήσουν τα κρατούντα στην κοινωνία θρησκευτικά πρότυπα. Το γεγονός ότι επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα σύμφωνα με το άρθρο 3§1 εδ. α' του Συντάγματος είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού δεν σημαίνει ότι η χώρα μας παύει να είναι θρησκευτικά ουδέτερη. Αντίθετα κάθε πολίτης της είναι ελεύ-

---

²⁴ Σταθόπουλος Μ., Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Θρησκευτικής Ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας, άρθρο από « Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα», 2^η σειρά μελετών, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Επιμέλεια: Χριστόπουλος Δ. – Τσιτσελίκης Κ., σελ.203 επ.

θερος να εκδηλώνεται θρησκευτικά και αποτελεί σπουδαία κατάκτηση των νεώτερων χρόνων της ιστορίας μας ότι το κράτος, συνεπές και με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, είναι κοσμικό και θρησκευτικά ουδέτερο.

Από την άλλη πλευρά η επίκληση της Αγίας Τριάδος στην αρχή του Συντάγματος, οι θρησκευτικοί όρκοι του Προέδρου της Δημοκρατίας και των βουλευτών, η διακήρυξη της υπεροχής των υποχρεώσεων προς το κράτος έναντι των θρησκευτικών επιταγών (άρθρο 13§4) και κυρίως η βασική αποστολή του κράτους να παρέχει παιδεία που μεταξύ των άλλων να αποσκοπεί στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων (άρθρο 16§2) φαίνεται να αποκλείουν την θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους²⁵. Υπάρχουν μάλιστα και περιπτώσεις που το ελληνικό κράτος έχει δείξει να θρησκευέται, να κάνει θρησκευτικές διακρίσεις και ορισμένες φορές να διώκει μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων. Άλλωστε δεν είναι λίγες οι φορές που πολίτες αυτής της χώρας με διαφορετικά θρησκευτικά πιστεύω προσφεύγουν ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Στρασβούργου (στο εξής ΕΔΔΑ) προκειμένου να προασπίσουν την θρησκευτική τους ελευθερία έναντι της ελληνικής Πολιτείας με αποτέλεσμα να εκδίδονται καταδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου αυτού σε βάρος της²⁶. Σε όλα αυτά βέβαια συνδράμει και το ίδιο το κράτος που αναμιγνύεται στα εκκλησιαστικά πράγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η ίδια η Εκκλησία που τελεί υπό την προστασία αλλά και την εποπτεία του Κράτους.

2.3 Θρησκευτική ελευθερία και Εκπαιδευτικό σύστημα.

---

²⁵ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, 2005, σελ.456

²⁶ Σταθόπουλος Μ., Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Θρησκευτικής Ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας, άρθρο από « Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα», 2^η σειρά μελετών, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Επιμέλεια: Χριστόπουλος Δ. – Τσιτσελίκης Κ., σελ.203 επ.

Στην Ελλάδα το εκπαιδευτικό σύστημα στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης και εκπαίδευσης των μαθητών έχει αντικρουόμενους στόχους. Αφενός αναγνωρίζει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι ένα αυτοτελές δικαίωμα χρωματισμένο και εμπλουτισμένο σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από τις διάφορες συνιστώσες της ελευθερίας της «πνευματικής κίνησης»²⁷. Εξάλλου το ίδιο το Σύνταγμα στο άρθρο 5§1 ορίζει ότι κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του γι' αυτό το λόγο η ελεύθερη ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραίτητη προϋπόθεση και αναπόσπαστο μέρος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Επιπλέον, στο άρθρο 16§2 αναφέρεται ότι «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».

Από την άλλη πλευρά όμως σκοπός της εκπαίδευσης και συγκεκριμένα του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό είναι «η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος των μαθητών, η εδραίωση της πίστεως του Χριστιανισμού και η ενίσχυση της ενεργητικής συμμετοχής τους στη θρησκευτική ζωή του λαού μας» σύμφωνα με το άρθρο 3 του Π.Δ. 1034/1977. Βέβαια στο Γυμνάσιο και Λύκειο η παραπάνω διατύπωση γίνεται αναλυτικότερη και θεολογικά φορτισμένη²⁸. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι σκοπός του μαθήματος είναι «η φανέρωση των αληθειών του Χριστού για το Θεό, ..., η βίωση των αληθειών της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως στις συγκεκριμένες περιστάσεις της καθημερινής ζωής του μαθητή...».

---

²⁷ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση (από την πολυφωνία στον κατηχητισμό), 1993, σελ.227

²⁸ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση (από την πολυφωνία στον κατηχητισμό), 1993, σελ.50

Όπως παρατηρεί ο Γ. Σωτηρέλης²⁹, η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των νέων στην Ελλάδα έχει παραδοσιακά χειραγωγικό χαρακτήρα και παρουσιάζει τρία χαρακτηριστικά. Καταρχάς, είναι μονοφωνική διότι όλη η διδασκαλία για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως εστιάζεται στα δόγματα της επικρατούσας θρησκείας και αποκλείει τη σωστή ανάπτυξη των ετερόδοξων και ετερόθρησκων μαθητών. Άλλο ένα βασικό της χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι είναι κατηχητική, γιατί δεν έχει ως στόχο απλά και μόνο να μεταφέρει θρησκευτικές γνώσεις αλλά να τις επιβάλλει, και τέλος είναι υποχρεωτική για όλους. Την ώρα της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών όλοι οι μαθητές θα πρέπει να είναι παρόντες. Μπορούν όμως να μην παρακολουθήσουν το μάθημα εάν οι γονείς τους έχουν δηλώσει ότι είναι ετερόθρησκοι ή ετερόδοξοι.

Από τα ανωτέρω διαπιστώνουμε ότι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στη χώρα μας γίνεται υπό το πρίσμα της επικρατούσας θρησκείας, του Ορθόδοξου Χριστιανισμού. Συνυπάρχει μία ολόκληρη νοοτροπία και πρακτική δογματικής επιβολής θρησκευτικών πεποιθήσεων με μία συνταγματική διάταξη που αναγνωρίζει «επικρατούσα θρησκεία» και με μία άλλη που αναφέρει μεταξύ των σκοπών της παιδείας την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης».

2.4 Φορείς και αποδέκτες της θρησκευτικής ελευθερίας.

Σύμφωνα με τον Κ. Χρυσόγονο³⁰ φορείς του ατομικού αυτού δικαιώματος είναι τόσο οι Έλληνες όσο και οι αλλοδαποί που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια δεδομένου ότι το Σύνταγμα δε διακρίνει σχετικά. Βέβαια,

---

²⁹ Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση (από την πολυφωνία στον κατηχητισμό), 1993, σελ. 24

³⁰ Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 1998, σελ.237 επ.

όπως παρατηρεί ο Α. Δημητρόπουλος³¹, φορείς μπορούν να γίνουν και άλλοι ύστερα από πρόβλεψη του διεθνούς δικαίου με τη μορφή εξαιρέσεων. Όμως και τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα, ακόμα και δημοσίου δικαίου, απολαμβάνουν τα δικαιώματα αυτά, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον πυρήνα της αυτοδιοίκησής τους, διότι η Εκκλησία και η Πολιτεία συνδέθηκαν στενά στην πορεία της ιστορίας και, όπως είναι φυσικό, ο τρόπος διοίκησής τους αναπόφευκτα συνδέεται με όλη τη φυσιογνωμία και τα πιστεύω κάθε θρησκευτικής κοινότητας³².

Για να μπορέσει όμως να υπάρξει το παραπάνω δικαίωμα θα πρέπει κάποιος φορέας να αναλάβει τις σχετικές υποχρεώσεις, όπως είναι η προστασία, η επιβολή κυρώσεων κ.ά. Ένας τέτοιος φορέας είναι κατά κύριο λόγο η κρατική εξουσία, η οποία οφείλει να μεταχειρίζεται με τον ίδιο τρόπο όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Άλλωστε το ίδιο το Σύνταγμα στα άρθρα 13§1 εδ. β' και 5§2 εδ. β' περιέχει την **αρχή της θρησκευτικής ισότητας** με τη μορφή της απαγόρευσης των θρησκευτικών διακρίσεων. Δεν είναι επομένως δυνατή η απαγόρευση εισόδου λ.χ. σε εστιατόρια, ξενοδοχεία ατόμων συγκεκριμένης θρησκευτικής τοποθέτησής³³. Κατά συνέπεια κατοχυρώνεται το αμυντικό δικαίωμα (αξίωση) του πολίτη έναντι της κρατικής εξουσίας να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων³⁴.

Με τον ίδιο τρόπο και η Εκκλησία ασκεί πειθαρχική αρμοδιότητα για

---

³¹ Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος ΙΙΙ, Ημ.Β', 2005, σελ.124 επ.

³² Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 1998, σελ.237 επ.

³³ Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος ΙΙΙ, Ημ.Β', 2005, σελ.124 επ.

³⁴ Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα Α', Ατομικές Ελευθερίες, 1982, σελ.250

τη διατήρηση της εκκλησιαστικής συνοχής μέσω των εκκλησιαστικών «δικαστηρίων». Οι θρησκευτικοί οργανισμοί δε μπορούν να επιβάλλουν κυρώσεις στο ποίμνιό τους παρά μόνο στους λειτουργούς τους (προσωπικό τους) με βάση τις δογματικές τους αρχές.

Απαραίτητη όμως προϋπόθεση για όλα τα παραπάνω είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, ο απλός πολίτης να κατανοήσει το ρόλο του ως φορέα και ταυτόχρονα ως αποδέκτη του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Σκοπό του δε θα πρέπει να αποτελεί μόνο η προστασία της θρησκευτικής του ελευθερίας αλλά και ο σεβασμός του ίδιου δικαιώματος των συνανθρώπων του.

2.5 Προστατευτικά μέτρα της Πολιτείας.

Η θρησκευτική ελευθερία δεν είναι απεριόριστη. Υπάρχουν όρια και περιορισμοί που καθορίζονται από τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Κατά τον Α. Δημητρόπουλο³⁵ τα μέτρα που παίρνει η πολιτεία για την προστασία της λατρείας και γενικότερα της ασκήσεως της θρησκείας διακρίνονται σε οριοθετήσεις (οιονεί περιορισμοί) και περιορισμούς. Ειδικότερα:

α) Οριοθετήσεις: Όπως στην άσκηση κάθε δικαιώματος έτσι και στη θρησκευτική ελευθερία δεν υπάρχει ασυδοσία. Κάθε πολίτης είναι ελεύθερος να πιστεύει ή μη και να λατρεύει τον θεό του με όποιο τρόπο ο ίδιος επιθυμεί αρκεί αυτό να μη συνιστά παραβίαση των δικαιωμάτων των συνανθρώπων του. Δηλαδή γίνεται ένας σαφής προσδιορισμός των ανωτάτων ορίων για την προσήκουσα άσκηση του δικαιώματος. Γι' αυτό το λόγο η Πολιτεία παίρνει κάποια μέτρα για την προστασία των γνωστών θρησκειών, όπως :

ι) Απαγόρευση προσηλυτισμού: Το Σύνταγμα στο άρθρο 13§2 εδ.γ' απαγορεύει την άσκηση προσηλυτισμού όχι μόνο τον κατευθυνόμενο κατά της επικρατούσας θρησκείας αλλά και κατά οποιασδήποτε άλλης θρησκείας.

---

³⁵ Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος III, Ημ.Β', 2005, σελ.126 επ.

Με τον όρο «προσηλυτισμός» νοείται η συστηματική και έντονη μέχρι φορτικότητας προσπάθεια για τη διείσδυση στη θρησκευτική συνείδηση αλλόθρησκου ή ετερόδοξου με σκοπό τη μεταβολή του περιεχομένου της με αθέμιτα ή ανήθικα μέσα³⁶. Προσηλυτισμό με την έννοια του Συντάγματος δεν διαπράττει αυτός που απλώς διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή ομολογεί την πίστη του δημόσια, ούτε αυτός που απλώς μεταπαίθει έναν άλλον να αλλάξει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Άλλωστε το Σύνταγμα δεν απαγορεύει το κήρυγμα και την ιεραποστολή προς αλλόδοξους ή άθρησκους.

Το στοιχείο εκείνο που διακρίνει τον προσηλυτισμό ως παράνομη συμπεριφορά από το νόμιμο θρησκευτικό προσεταιρισμό, ο οποίος αποτελεί προσπάθεια με νόμιμα μέσα μεταβολής του δόγματος, είναι τα **αθέμιτα μέσα**³⁷ ή, κατά τον Α. Λοβέρδο, **δόλια και απατηλά**³⁸. Τέτοια είναι κυρίως εκείνα τα μέσα που, αν επιδίωκαν παράνομο περιουσιακό όφελος, θα συγκροτούσαν την αντικειμενική υπόσταση της εκβίασης (ΠΚ 385) ή της απάτης (ΠΚ 386). Ο λεπτός αυτός διαχωρισμός μεταξύ του προσεταιρισμού και της απαγόρευσης του προσηλυτισμού έχει αποτελέσει αντικείμενο αμφισβήτησης σε πολλές δικαστικές διαμάχες.

Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας διαμάχης, που έχει εκθέσει τη χώρα μας διεθνώς με την καταδίκη της από το ΕΔΔΑ, είναι η υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδος, όπου συνέβησαν τα ακόλουθα: Ένα ζευγάρι Μαρτύρων του Ιεχωβά εισέβαλε στο σπίτι μιας χριστιανής ορθοδόξου και με το πρόσχημα ότι είχαν να της μεταφέρουν καλές ειδήσεις της διάβασαν αποσπάσματα από τις Γραφές με επιδέξιο τρόπο και προσπάθησαν να της μεταβάλουν τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις. Το ζευγάρι καταδικάστηκε από τα ελληνικά δικαστήρια ως ένοχο προσηλυτισμού και προσέφυγε στο ΕΔΔΑ

---

³⁶ Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β' έκδοση, 1984, σελ.98 επ.

³⁷ Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος III, Ημ.Β', 2005, σελ.133

³⁸ Λοβέρδος Α., Προσηλυτισμός, 1986, σελ.22

προβάλλοντας ιδίως παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, στο οποίο κατοχυρώνεται η ελευθερία της θρησκείας και ειδικότερα η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένα ή συλλογικά, με τη λατρεία και την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων (τελετουργίες).

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δέχθηκε την προσφυγή του ζευγαριού λόγω έλλειψης επαρκούς αιτιολογίας με το σκεπτικό ότι τα ελληνικά δικαστήρια δεν είχαν δώσει την απαραίτητη βαρύτητα στον τρόπο με τον οποίο έγινε η προσπάθεια μεταβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων της χριστιανής ορθοδόξου. Δηλαδή δεν είχε ξεκαθαριστεί εάν έκαναν θρησκευτική προπαγάνδα ή προσηλυτισμό.

Η περίπτωση αυτή ουσιαστικά άνοιξε την οδό για την προσέγγιση των ζητημάτων της ελευθερίας εκδηλώσεως της θρησκείας. Το Δικαστήριο με αυτή του την απόφαση αναγνωρίζει το δικαίωμα στη θρησκευτική προπαγάνδα με τη σκέψη ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία δε μπορεί να εμποδίζεται ο πολίτης να πείθει τον πλησίον του για την ορθότητα των πεποιθήσεων που πρεσβεύει. Βέβαια, αυτό δε θα πρέπει να είναι ανεξέλεγκτο. Η συνύπαρξη πολλών θρησκειών επιτάσσει η ελευθερία να συνοδεύεται από κατάλληλους περιορισμούς για το συμβιβασμό των συμφερόντων που πρεσβεύουν οι διάφορες ομάδες και τη διασφάλιση των πεποιθήσεων του κάθε πολίτη³⁹.

ii) Υποχρέωση συμμόρφωσης προς τους νόμους: Κατά το άρθρο 13§4 του Συντάγματος κανένας πολίτης δεν μπορεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις να ζητήσει να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους του. Οι έννομες υποχρεώσεις που ισχύουν για όλους τους πολίτες ισχύουν και για τους οπαδούς και για τις οργανώσεις οποιασδήποτε θρησκείας. Δηλαδή όπως ο πολίτης αξιώνει από το κράτος να μην προβαίνει σε διακρίσεις λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων έτσι και ο ίδιος δεν μπορεί να ζητά από το κράτος ευνοϊκή μεταχείριση λόγω του θρησκευάτος που πρεσβεύει.

---

³⁹ Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, 1998, σελ.345 επ.

iii) Υποχρέωση συμμόρφωσης προς τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη: Το Σύνταγμα (άρθρο 13§2 εδ. β΄) απαγορεύει την άσκηση της λατρείας με τρόπο που να προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Τα όριά τους καθορίζονται από τους ισχύοντες ποινικούς νόμους πάντα όμως μέσα στα όρια του Συντάγματος⁴⁰. Συνεπώς δεν επιτρέπεται η εφαρμογή στην πράξη θρησκευτικών πεποιθήσεων και ενεργειών που είναι επικίνδυνες ή προσβάλλουν την ηθική και την έννομη τάξη (π.χ. ανθρωποθυσίες ορισμένων ινδικών θρησκευμάτων, απαγόρευση μετάγγισης αίματος στην αίρεση των «Μαρτύρων του Ιεχωβά», ομαδικές αυτοκτονίες, λήψη ναρκωτικών κ.ά.).

Σε κάθε πάντως περίπτωση δεν είναι δυνατό να επεκταθεί η περιοριστική ρήτρα των χρηστών ηθών της επικρατούσας θρησκείας στα δόγματα των άλλων θρησκειών γιατί κάτι τέτοιο θα καταργούσε στην πράξη κάθε έννοια θρησκευτικής ελευθερίας και θα καθιστούσε την επικρατούσα θρησκεία υποχρεωτική⁴¹.

β) Περιορισμοί: Με την έννοια αυτή υποδηλώνεται κάθε συρρίκνωση του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, δηλαδή της κτήσης ή της άσκησης αυτής, η οποία προκαλείται από ανθρώπινη ενέργεια. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Α. Δημητρόπουλος⁴², ο περιορισμός είναι ο «νομικός εχθρός» του δικαιώματος. Οι περιορισμοί μπορεί είτε να αναφέρονται ρητά στο Σύνταγμα είτε να συνάγονται ερμηνευτικά από αυτό και να καθιερώνονται με ποινικές διατάξεις. Τέτοιοι είναι:

i) Ποινικές και Αστικές κυρώσεις: Στα άρθρα 198-201 του Ποινικού μας Κώδικα (στο εξής ΠΚ) ο νομοθέτης προβαίνει σε μια ιδιαίτερη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και λατρείας τιμωρώντας με ποινικές κυρώσεις

---

⁴⁰ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, 2005, σελ.480

⁴¹ Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 1998, σελ.233

⁴² Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Γενικό μέρος), Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄, Ημ. Ι, 2005, σελ.200 επ.

τα εγκλήματα κατά της θρησκευτικής ειρήνης όπως είναι η κακόβουλη βλασφημία, η καθύβριση θρησκευμάτων, η διατάραξη των θρησκευτικών συναθροίσεων και η περιύβριση νεκρών.

Παράλληλα, στο άρθρο 374 στοιχ. α΄ ΠΚ προβλέπει και τιμωρεί τη διακεκριμένη κλοπή πράγματος αφιερωμένου στη θρησκευτική λατρεία από τόπο προορισμένο για αυτή. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή αυτού του άρθρου είναι η συνδρομή όλων των όρων του άρθρου 372 ΠΚ δηλαδή να υπάρχει κλοπή.

Επιπλέον, το άρθρο 175§2 ΠΚ προβλέπει τον ποινικό κολασμό για αντιποίηση της υπηρεσίας του θρησκευτικού λειτουργού. Το άρθρο αυτό δεν αναφέρεται μόνο για τους θρησκευτικούς λειτουργούς της Ελλάδος αλλά για όλους της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, με ποινή φυλακίσεως ή και με χρηματικό πρόστιμο τιμωρούνται και οι παραβάτες του άρθρου 176 ΠΚ δηλαδή οι χωρίς δικαίωμα φέροντες την περιβολή ή διακριτικό σημείο θρησκευτικού λειτουργού της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας.

Επιπρόσθετα της ποινικής κολάσεως, τα άρθρα 914 και 1108 του Αστικού μας Κώδικα (στο εξής ΑΚ) παρέχουν αστική προστασία σε περίπτωση παρακωλύσεως της άσκησης της θρησκείας. Ο νόμος αυτός απαγορεύει τη σύλληψη οποιουδήποτε προσώπου σε τόπο αφιερωμένο στην τέλεση γνωστής θρησκείας και για όσο διάστημα διαρκεί η λειτουργία.

ii) Απαγόρευση απαλλαγής από έννομες υποχρεώσεις: Όπως έχει προαναφερθεί, κατά το άρθρο 13§4 του Συντάγματος ο οπαδός ενός θρησκευάτος δε δύναται επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις να αρνηθεί την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το κράτος⁴³. Τις περισσότερες φορές η εφαρμογή αυτής της διατάξεως έχει δημιουργήσει προβλήματα και συζητήσεις, διότι η συνταγματική αυτή επιταγή μπορεί να

---

⁴³ Παραράς Π., Σύνταγμα 1975 – Corpus I, άρθρα 1-50 Νομολογία ΣτΕ, Παρατηρήσεις κατ' άρθρον, Νομοθεσία, 1982, σελ.205

θήγει τον «πυρήνα» ορισμένων θρησκειών⁴⁴.

Έτσι, ένα ζήτημα που πολλές φορές έχει δημιουργήσει αμφισβητήσεις και συγκρούσεις είναι η συνταγματική πρόβλεψη της υποχρεωτικής στράτευσης των πολιτών της χώρας μας (άρθρο 4§6). Αντικείμενο αυτής της στρατιωτικής υποχρέωσης είναι η συμβολή στην άμυνα της πατρίδας, η οποία μπορεί να γίνεται και χωρίς τη χρήση όπλων. Γι' αυτούς που αρνούνται να φέρουν όπλα για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως («αντιρρησίες συνειδήσεως») ο νόμος 731/1977 προέβλεψε τη δυνατότητα της άοπλης θητείας και μόνο στο πλαίσιο των ενόπλων δυνάμεων. Μάλιστα, με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 τέθηκε στο άρθρο 4 μία ερμηνευτική δήλωση κατά την οποία « η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας ».

iii) Όρκος: Η επιβολή του όρκου θα έπρεπε να θεωρείται αντισυνταγματική διότι αντιβαίνει στα άρθρα 13§1, 2§1 και 7§2 του Συντάγματος και στο άρθρο 13§5, το οποίο ορίζει ότι «κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο που να ορίζει και τον τύπο του». Για τους αλλόθρησκους και τους ετερόδοξους ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας (άρθρα 408 και 220) προβλέπει ότι μπορούν να ορκίζονται κατά τον τύπο της θρησκείας τους, εφόσον αυτή αναγνωρίζει τον όρκο. Σε περίπτωση που αυτό δεν είναι δυνατό μπορούν να δίνουν βεβαίωση με επίκληση της τιμής και της συνειδήσεώς τους. Για τους Ορθόδοξους, παρόλο που η θρησκεία τους απαγορεύει την επιβολή του όρκου διότι αντιβαίνει στο περιεχόμενο της θρησκευτικής τους ελευθερίας, η απαλλαγή από αυτή τη σχετική υποχρέωση δεν είναι δυνατή, όπως προβλέπει και επιμένει η νομολογία των δικαστηρίων (Άρειος Πάγος 672/1982 Ολομέλεια: Ποινικά Χρονικά 32.308). Τέλος, όρκο

---

⁴⁴ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', 2005, σελ.475

δίνουν και όσοι αναλαμβάνουν ορισμένο αξίωμα, όπως είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και οι βουλευτές (άρθρα 33§2 και 59 Σ αντίστοιχα)⁴⁵.

2.6 Νομολογία ΣτΕ.

Η Ελλάδα, ως χώρα φιλελεύθερη, από τα πρώτα της συνταγματικά κείμενα θεσπίζει τη θρησκευτική ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα, το οποίο το Κράτος πρέπει να προστατεύει και να σέβεται. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι το Ελληνικό Έθνος θέλησε να εκδηλώσει την ευγνωμοσύνη του προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία κατά τις δύσκολες περιόδους της Τουρκοκρατίας συνετέλεσε στη διατήρηση της ελληνικής συνειδήσεως και στην αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού.

Έτσι και η νομολογία του ΣτΕ σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας χαρακτηρίζεται από το πνεύμα προστασίας της επικρατούσας θρησκείας, που την διακρίνει η προσπάθεια κατοχύρωσης της ελευθερίας του θρησκευτικού φρονήματος στα πλαίσια ενός Κράτους μη ουδέτερου θρησκευτικά.

Πλήθος νομολογιακών κανόνων έχουν προκύψει από τις αποφάσεις του Ανώτατου αυτού Δικαστηρίου οι σημαντικότεροι εκ των οποίων, σύμφωνα με τον Ι. Σαρμά⁴⁶, είναι οι ακόλουθοι:

α) Ο νομοθέτης δικαιούται να παίρνει μέτρα γενικής φύσεως που να περιορίζουν τη θρησκευτική ελευθερία με σκοπό την προστασία του δημοσίου συμφέροντος (βλ. ΣτΕ 906/1948).

β) Δεν θα πρέπει να γίνεται από το Κράτος διάκριση των πολιτών με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις (βλ. ΣτΕ 4045/1983).

γ) Ο νομοθέτης μπορεί να προβεί σε περιορισμούς της θρησκευτικής δραστηριότητας εάν τίθεται ανάγκη προστασίας της επικρατούσας θρησκείας (βλ. ΣτΕ 2/1937).

---

⁴⁵ Κονιδάρης Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2000, σελ.52 επ.

⁴⁶ Σαρμάς Ι., Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων, Β΄ Έκδοση, 1994, σελ.287 επ.

δ) Οι οπαδοί άλλων δογμάτων δεν μπορούν να απαιτούν από το Κράτος να θεσπίσει κανόνες δικαίου που να εξαιρούν τα γενικά μέτρα που έχουν ληφθεί για την αναγνώριση του Ορθόδοξου θρησκευματος ως επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα (βλ. ΣτΕ 4079/1976).

ε) Το Κράτος δεν έχει δικαίωμα να ασκεί πίεση στους πολίτες του προκειμένου να επιτύχει αλλαγή του θρησκευτικού φρονήματος ή και καθοδήγηση αυτών προς ορισμένη κατεύθυνση (βλ. ΣτΕ 260/1948).

στ) Η Πολιτεία μπορεί να επιβάλει περιορισμούς ακόμη και στα εν γένει ατομικά δικαιώματα εφόσον τίθεται θέμα προστασίας της επικρατούσας θρησκείας (βλ. ΣτΕ 1269/1970) και

ζ) Το Κράτος δε δικαιούται να επιβάλλει υποχρεώσεις σε πιστούς θρησκειών, όπως η δραστηριότητα της θρησκευτικής ασκήσεως, χωρίς πρώτα να υπάρχει έγκριση από διοικητικό όργανο (βλ. ΣτΕ 866/1974).

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

3.1 Οι Διεθνείς Συμβάσεις.

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο ζήτημα της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας συμβαίνουν σπουδαίες μεταβολές. Η θύελλα που δημιούργησε ο πόλεμος ανάγκασε τους ηγέτες σχεδόν όλων των χωρών να προβούν σε ενέργειες για να διαφυλάξουν πάση θυσία τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του πολίτη μία εκ των οποίων είναι και αυτή της ελευθερίας της θρησκείας και της λατρείας. Έτσι, σήμερα η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται από παλαιές και νέες διεθνείς συμβάσεις.

α) Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής ΟΔΔΑ): Ψηφίστηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10 Δεκεμβρίου του 1948 και σκοπό είχε να αναγκάσει τα κράτη – μέλη να προασπίσουν τα ατομικά δικαιώματα. Σύμφωνα με το άρθρο 18 κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία ή με την τέλεση θρησκευτικών τελετών⁴⁷.

Η Διακήρυξη αυτή δεν έχει άμεση νομική δεσμευτικότητα. Ωστόσο οι διατάξεις της και κυρίως εκείνες που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία επηρέασαν άμεσα τις άλλες διεθνείς συμβάσεις που υπογράφηκαν⁴⁸.

---

⁴⁷ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.69

⁴⁸ Κονιδάρης Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2000, σελ.48

β) Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής ΕΣΔΑ): Τα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, εμπνεόμενα από τα κοινά ιδεώδη και την κοινή πολιτική κληρονομία και το σεβασμό της ελευθερίας και του δικαίου, υπέγραψαν στις 4 Νοεμβρίου του 1950 στη Ρώμη την ΕΣΔΑ. Η ιδιαίτερη σημασία της σύμβασης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι όχι μόνο καθορίζει το περιεχόμενο και τους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων αλλά και θεσπίζει ένα σύστημα αποτελεσματικής τους προστασίας με την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴⁹. Στο άρθρο 9 της Σύμβασης της Ρώμης, το οποίο είναι πανομοιότυπο με το άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κατοχυρώνεται η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Σχετική με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας είναι και η διάταξη του άρθρου 4, η οποία στην παράγραφο 2 ορίζει ότι απαγορεύεται η υποχρεωτική ή αναγκαστική εργασία και παράλληλα στην παράγραφο 3 περ. β' ορίζει ότι δεν θεωρείται τέτοια κάθε υπηρεσία στρατιωτικής φύσης ή, στις περιπτώσεις ατόμων που αρνούνται να στρατευθούν για λόγους θρησκευτικής συνείδησης (αντιρρησίες συνειδήσεως) και σε χώρες όπου αναγνωρίζουν αυτό ως νόμιμο, κάθε άλλη υπηρεσία που επιβάλλεται αντί της στρατιωτικής υπηρεσίας. Επιπρόσθετα, το άρθρο 14 θεσπίζει την αρχή της ισότητας ορίζοντας ότι η απόλαυση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που αναγνωρίζονται από την ΕΣΔΑ πρέπει να εξασφαλίζεται ανεξαρτήτως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας κ.ά. Τέλος, το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της αναγνωρίζει το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις⁵⁰. Η ΕΣΔΑ καθώς και το Πρόσθετο Πρωτόκολλό της επικυρώθηκαν στην Ελλάδα με το ν.δ. 53/1974.

---

⁴⁹ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.70

⁵⁰ Ρούκουνας Ε., Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 1995, σελ.136 επ.

γ) Το Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (στο εξής ΔΣΑΠΔ): Υιοθετήθηκε στις 16 Δεκεμβρίου του 1966 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με την υπ' αριθμ. 2200 απόφασή της. Με το Σύμφωνο αυτό κατοχυρώθηκαν τα ατομικά δικαιώματα σε οικουμενικό επίπεδο. Η προάσπιση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας θεσπίζεται στο άρθρο 18, το οποίο περιλαμβάνει τέσσερις παραγράφους. Η πρώτη παράγραφος περιλαμβάνει το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να υιοθετεί τη θρησκεία ή την πεποίθηση της επιλογής του, καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει ατομικά ή ομαδικά τη θρησκεία του μέσω της λατρείας (πράξεις ιεροτελεστίας, πρακτική και διδασκαλία). Στη δεύτερη παράγραφο ορίζεται ότι κανείς δε μπορεί να υποχρεωθεί να προσχωρήσει σε μία θρησκεία αντίθετη προς τις πεποιθήσεις του. Σύμφωνα με την τρίτη παράγραφο κάθε πολίτης είναι ελεύθερος να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και δε μπορεί να του επιβληθούν περιορισμοί παρά μόνο εάν ο νόμος ορίζει ότι είναι απαραίτητοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, της τάξης, της υγείας, της ηθικής, των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων πολιτών. Τέλος, με την τέταρτη παράγραφο κατοχυρώνεται το δικαίωμα των γονέων και των νομίμων κηδεμόνων να προσδιορίζουν τη θρησκευτική και ηθική εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους πεποιθήσεις⁵¹. Το ΔΣΑΠΔ επικυρώθηκε πρόσφατα από την Ελλάδα με το ν. 2462/1997.

Το Σύνταγμα της Ελλάδας προστατεύει τη θρησκευτική ελευθερία μέσω της αποδοχής του διεθνούς δικαίου ως πηγή εσωτερικού δικαίου σύμφωνα με το άρθρο 28§1 εδ. α.⁵². Ειδικά για τις διεθνείς συμβάσεις, το

---

⁵¹Σατλάνης Χ., Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 2003, σελ.177 επ.

⁵² «Οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου».

κύρος τους για την εσωτερική έννομη τάξη προϋποθέτει και την τήρηση των ειδικότερων όρων που προβλέπει το άρθρο 36 Σ.

Παρατηρώντας με προσοχή τις διατάξεις του άρθρου 13 του Συντάγματος, το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου διαπιστώνουμε ότι μεταξύ τους δεν υπάρχει πλήρης ομοφωνία. Η διαφορά έγκειται σε δύο κυρίως σημεία: α) Οι διεθνείς συμβάσεις κατοχυρώνουν γενικά την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της πεποίθησης ενώ το Σύνταγμά μας θεσπίζει μόνο το δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως και β) Οι διεθνείς συμβάσεις δεν περιέχουν τη συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού⁵³.

3.2 Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - Οι προσφυγές κατά Ελλάδα.

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στα άρθρα 19 – 51 θεσπίζει σε περιφερειακό επίπεδο έναν διεθνή μηχανισμό προστασίας των αναγνωριζόμενων δικαιωμάτων του ανθρώπου, ο οποίος είναι προσιτός στον κάθε άνθρωπο μέσω της ατομικής του προσφυγής στο ΕΔΔΑ που εδρεύει στο Στρασβούργο. Αποτελείται από 45 επανεκλέξιμους δικαστές, αφού 45 είναι και τα κράτη – μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, που έχουν επικυρώσει την ΕΣΔΑ⁵⁴.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ δεν εκτελούνται υποχρεωτικά κατά του κράτους για το οποίο εξεδόθησαν. Η εφαρμογή τους επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια των κρατών εάν θα τις εφαρμόσουν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ευρωπαϊκή έννομη τάξη δεν στηρίζεται μόνο στις αποφάσεις του Δικαστηρίου αλλά και στην πολιτική των ίδιων των ευρωπαϊκών Κυβερνήσεων που από τις αρχές της δεκαετίας του '90

---

⁵³ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', 2005, σελ.442

⁵⁴ Σατλάνης Χ., Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 2003, σελ.337.

κύριο στόχο της πολιτικής τους αποτελεί η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όποιο κράτος δεν σέβεται τις αποφάσεις του Δικαστηρίου ουσιαστικά το μόνο που πετυχαίνει είναι να θέτει ένα καίριο πλήγμα κατά της ίδιας της ταυτότητάς του ως τμήμα του ευρωπαϊκού πολιτιστικού χώρου⁵⁵.

Η Ελλάδα αποτελεί και αυτή τμήμα της ευρωπαϊκής αυτής δημόσιας τάξης και το δίκαιό της βρίσκεται σε διαρκή έλεγχο. Το Σύνταγμα, οι αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων της και η γενικότερη πολιτική του ελληνικού κράτους έναντι των θρησκευτικών μειονοτήτων και των άλλων ομάδων βρίσκεται σε διαρκή ευρωπαϊκή παρακολούθηση. Όπως προαναφέρθηκε, η χώρα μας παρόλο που στο άρθρο 13 του Σ. έχει θεσπίσει την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και λατρείας, πολλές φορές έχει δείξει ότι δε σέβεται το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα και οι πολίτες της προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ για να δικαιωθούν. Μερικές από τις σημαντικότερες προσφυγές κατά της Ελλάδας για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ⁵⁶ είναι:

α) Υπόθεση Ιμπραήμ Σερήφ κατά Ελλάδας (ΕΔΔΑ 14.12.1999): Ο προσφεύγων στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, Ιμπραήμ Σερήφ, είχε δικαστεί από τα ελληνικά δικαστήρια ως ένοχος για αντιποίηση ασκήσεως λειτουργού της μουσουλμανικής θρησκείας, το οποίο κολάζεται ποινικά από το άρθρο 175 §1 του ΠΚ. Συγκεκριμένα, είχε εμφανιστεί δημόσια με την επίσημη θρησκευτική ενδυμασία του Μουφτή της Ροδόπης και εκφώνησε θρησκευτικό μήνυμα σε θρησκευτική συγκέντρωση.

Μετά την καταδίκη του από τα ελληνικά δικαστήρια προσέφυγε στο ΕΔΔΑ με το σκεπτικό ότι η ποινική του καταδίκη ισοδυναμούσε με επέμβαση στο δικαίωμά του να ασκεί ελεύθερα τη θρησκεία του μαζί με όλους εκείνους που στρέφονταν προς αυτόν για πνευματική καθοδήγηση.

Το ΕΔΔΑ δέχτηκε την προσφυγή του για άλλο λόγο. Η καταδίκη του

---

⁵⁵ Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, 1998, σελ.11 επ.

⁵⁶ Σατλάνης Χ., Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 2003, σελ.337.

αυτή ισοδυναμούσε με επέμβαση στο δικαίωμά του, που σύμφωνα με το άρθρο 9 §1 της ΕΣΔΑ ορίζει ότι «κάθε άνθρωπος είναι ελεύθερος να εκδηλώνει τη θρησκεία του συλλογικά και δημόσια μέσω της λατρείας και της παιδείας αρκεί να μην προβαίνει σε ενέργειες που θέτουν σε κίνδυνο τη δημόσια ασφάλεια, την υγεία, την ηθική και τα δικαιώματα των άλλων πολιτών». Δηλαδή δε θα μπορούσε να καταδικαστεί, αφού η συγκεκριμένη ενέργειά του αποτελούσε μια μορφή εκδηλώσεως της θρησκευτικής του λατρείας και δεν είχε προβεί σε καμία από τις παραπάνω επιβλαβείς ενέργειες.

β) Υπόθεση Μανουσάκη και λοιπών κατά Ελλάδας (ΕΔΔΑ 26.9.1996): Η ελληνική Διοίκηση αγνοώντας τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, χρονοτριβούσε και δεν έδινε την άδεια σε Μάρτυρες του Ιεχωβά να ανεγείρουν ναούς και ευκτηρίους οίκους.

Το ΕΔΔΑ δέχθηκε την προσφυγή τους και έκρινε ότι η καθυστέρηση χορήγησης αδειάς για ανέγερση και λειτουργία ναών ή ευκτηρίων οίκων ετεροδόξων από τη Διοίκηση ήταν πέρα του λογικού χρονικού διαστήματος, που απαιτείται για την έκδοση των αδειών. Αυτό αντιβαίνει άμεσα στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, το οποίο προστατεύεται από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Η απλή ενάσκηση του δικαιώματος για εκδήλωση της θρησκείας και ειδικότερα η εξωτερίκευση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή η προσπάθεια διάδοσης αυτών δεν αποτελεί προσηλυτισμό.

γ) Υπόθεση Ιάκωβου Θλιμμένου κατά Ελλάδας (ΕΔΔΑ 6.4.2000): Στην περίπτωση αυτή το Στρατοδικείο Αθηνών το 1983 είχε επιβάλλει φυλάκιση τεσσάρων ετών στον προσφεύγοντα, διότι σε καιρό γενικής επιστράτευσης αρνήθηκε να φέρει τη στρατιωτική στολή. Ο Ιάκωβος Θλιμμένος ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά και κάτι τέτοιο ένιωθε να αντιβαίνει στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Μετά από μερικά χρόνια το 1988 ο προσφεύγων συμμετείχε σε δημόσιο διαγωνισμό για το διορισμό δώδεκα ορκωτών λογιστών και κατατάχθηκε δεύτερος ανάμεσα σε εξήντα υποψηφίους. Ο διορισμός του δεν έγινε αποδεκτός με την αιτιολογία ότι το ποινικό του μητρώο είχε καταδίκη για κακούργημα, διότι είχε αρνηθεί να στρατευθεί (αντιρρησίας συνειδήσεως).

Το ΕΔΔΑ μελετώντας την παραπάνω υπόθεση απεφάνθη ότι ο αποκλεισμός του προσφεύγοντος από το διορισμό του συνιστά παραβίαση του άρθρου 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 14 (απαγόρευση διακρίσεων) της ΕΣΔΑ. Τον καθιστούσε θύμα ανεπίτρεπτης διάκρισης λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Η απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στη Σύμβαση θα γίνεται χωρίς καμία απολύτως διάκριση για οποιονδήποτε λόγο, όπως το φύλο, η φυλή, το χρώμα, η γλώσσα, η θρησκεία, οι πολιτικές και οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις κ. ά.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ:
ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ
ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ

4.1 Η θρησκευτική ελευθερία.

Για να μπορέσουμε να αποκτήσουμε μια σαφή εικόνα για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και των συμβόλων κρίνεται σκόπιμο εκτός από τη χώρα μας να μελετήσουμε και την ισχύουσα κατάσταση σε άλλες μεγάλες χώρες, ούτως ώστε να μπορέσουμε να κάνουμε συγκρίσεις και να προβούμε σε εξαγωγή συμπερασμάτων σε διεθνές επίπεδο.

α) Γαλλία: Μέχρι και πριν από την ψήφιση του νόμου για την απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία, η χώρα της Γαλλικής Επανάστασης και της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη έδειχνε ότι δεν αναμιγνύεται στα θρησκευτικά ζητήματα και αποδέχεται όλες τις θρησκείες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχει πλήρης διαχωρισμός ανάμεσα στις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, το Κράτος να αναγνωρίζει την ελευθερία της λατρείας, να έχει ουδέτερη στάση απέναντι στην Εκκλησία και τη θρησκεία και να μην αναγνωρίζει επίσημα κάποια λατρεία. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στα δημόσια σχολεία δε διδάσκεται το μάθημα των θρησκευτικών και οι μαθητές δε στερούνται τη θρησκευτική εκπαίδευση δεδομένου ότι στα ιδιωτικά σχολεία μπορούν να διδαχθούν τις αρχές οποιασδήποτε θρησκείας επιθυμούν. Από το 1959 προβλέπεται η οικονομική επιχορήγηση της ιδιωτικής θρησκευτικής εκπαίδευσης ανάλογα με το βαθμό ελέγχου από το κράτος⁵⁷.

β) Αγγλία: Όπως σε όλες τις διαμαρτυρούμενες χώρες έτσι και στην Αγγλία

---

⁵⁷ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.400 επ.

υπάρχει στενός δεσμός ανάμεσα στην Εκκλησία και την Πολιτεία. Αυτό βέβαια δεν αποτελεί λόγο το Κράτος να μην αναγνωρίζει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας τόσο στους ετερόδοξους όσο και στους ετερόθρησκους. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική εάν αναλογιστούμε ότι στη χώρα αυτή στο παρελθόν έγιναν σφοδρές θρησκευτικές συγκρούσεις και πολλοί πουριτανοί κάτοικοί της αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν. Η οικονομική ενίσχυση στα ιδιωτικά σχολεία εξαρτάται από το βαθμό εποπτείας και υπάρχουν περιπτώσεις που καλύπτει και το 100% των ιδρυτικών και λειτουργικών εξόδων⁵⁸.

γ) Ιταλία: Κατά το άρθρο 8 §1 του Ιταλικού Συντάγματος όλες οι θρησκείες ενώπιον του νόμου είναι ίσες και αυτό αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα ενός γνήσιου καθεστώτος θρησκευτικής ελευθερίας. Στην πραγματικότητα όμως η κατάσταση διαφέρει και οι σχέσεις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας προσδίδουν στην Καθολική Εκκλησία αυξημένα δικαιώματα έναντι των λοιπών Εκκλησιών⁵⁹.

δ) Γερμανία: Χαρακτηρίζεται ως ένα κράτος θρησκευτικά ουδέτερο, όπου είναι αρκετά καλά εναρμονισμένη η πνευματική ελευθερία των πολιτών της (άρθρο 4 του Θεμελιώδους Νόμου) με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία (άρθρο 7 του Θεμελιώδους Νόμου). Δηλαδή η διδασκαλία των θρησκευτικών γίνεται με τέτοιο τρόπο που να μην έχει κάποια συγκεκριμένη – δογματική κατεύθυνση⁶⁰.

ε) Μουσουλμανικές χώρες: Μέχρι πριν από λίγα χρόνια τα μουσουλμανικά κράτη ήταν εχθρικά διακείμενα προς τις άλλες θρησκείες και προς κάθε μορφή θρησκευτικής προπαγάνδας, διότι πίστευαν ότι αυτές είχαν σκοπό να αποσπάσουν οπαδούς του Μουσουλμανισμού. Οι οπαδοί των άλλων θρη-

---

⁵⁸ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.396 επ.

⁵⁹ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.387 επ.

⁶⁰ Χρυσόγονος Κ., Θρησκευτική Εκπαίδευση και Επικρατούσα Θρησκεία, ΤοΣ 6/1999, σελ. 1000 επ.

σκευιών ή θα έπρεπε να προσχωρήσουν στον Ισλαμισμό ή θα έπρεπε να αφανιστούν μέσω του Ιερού Πολέμου. Σήμερα όμως που τα μουσουλμανικά κράτη συμμετέχουν σε διεθνείς οργανισμούς, λόγω της προόδου του πολιτισμού τους, της σμικρύνσεως των αποστάσεων και της καθημερινής τους επικοινωνίας με το δυτικό τρόπο σκέψης και κουλτούρας έχουν θεσπίσει συνταγματικές διατάξεις για την κατοχύρωση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Οι δοξασίες περί Ιερού Πολέμου και βίαιης μετάδοσης του Ισλαμισμού φάνηκε αρχικά ότι έχουν εγκαταλειφθεί. Όμως μετά το χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου στους Δίδυμους Πύργους των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής φαίνεται ότι επέστρεψαν ή μάλλον ποτέ δεν ξέχασαν τις παλιές τους ιδέες περί Ιερού Πολέμου. Αυτό είναι απόλυτα φυσιολογικό, διότι η ζωή τους είναι απόλυτα συνυφασμένη με το Ισλάμ και ως εκ τούτου δε διαχωρίζουν τα καθήκοντά τους σε θρησκευτικά και εξωθρησκευτικά⁶¹.

στ) Ασιατικές χώρες: Στην Ινδία υπάρχει στενός δεσμός ανάμεσα στη θρησκεία και την κοινωνική ζωή των πολιτών της. Αποδέχονται την ύπαρξη πολλών θρησκειών, διότι πιστεύουν ότι κάθε θρησκεία έχει ένα μέρος της αλήθειας και καμία δεν είναι τέλεια. Επιδεικνύουν ένα πνεύμα ανοχής απέναντι στις άλλες θρησκείες, δεν επιδιώκουν τη διάδοση της θρησκείας τους αλλά αντιτίθενται σε κάθε ιδέα μεταβολής της, παρόλο που πολλές φορές δανείζονται στοιχεία από άλλες θρησκείες.

Το Ιαπωνικό Σύνταγμα είναι βαθύτατα επηρεασμένο από το Αμερικανικό Σύνταγμα και το Χάρτη του Ατλαντικού. Εγγυάται τη θρησκευτική ελευθερία όχι μόνο ανάμεσα στους πολίτες του αλλά και έναντι κάθε προσώπου. Αυτό δείχνει την επιθυμία τους να κατοχυρώσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Ανέκαθεν η Ιαπωνία έδειχνε ανοχή απέναντι σε κάθε θρησκεία με αποτέλεσμα πολλές θρησκείες να καταφέρουν

---

⁶¹ Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.319 επ.

να εξαπλωθούν χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, όπως ο Βουδισμός, ο Χριστιανισμός κ.ά.⁶².

4.2 Η δημόσια χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στα Κράτη -Μέλη της Ε.Ε. δεν υπάρχει ενιαία αντίληψη θεώρησης και αντιμετώπισης ούτε και στο θέμα της ύπαρξης των ποικίλων θρησκευτικών συμβόλων και της επίδειξης και δημόσιας χρήσης αυτών. Το κάθε κράτος ανάλογα με τον τρόπο που αντιμετωπίζει και προστατεύει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας δείχνει και την ανάλογη συμπεριφορά στη χρήση των θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους.

α) Η Ελλάδα και η Δανία δεν έχουν θεσπίσει καμία απαγόρευση και δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα με τα θρησκευτικά σύμβολα. Στην Ελλάδα με το 97% των κατοίκων της να είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι δεν παρουσιάζεται το φαινόμενο της προκατάληψης για την ύπαρξη των διαφόρων θρησκευτικών συμβόλων. Να τονίσουμε ακόμη ότι στην συνείδηση των Ελλήνων υπάρχει η αποδοχή και σεβασμός προς την ελεύθερη έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος στα νομοθετικά πλαίσια και τούτο ως αποτέλεσμα στο πνεύμα που καλλιεργεί η Ορθόδοξη Εκκλησία μας στα μέλη της⁶³.

β) Η Βρετανία δεν ακολουθεί πολιτική αφομοίωσης και δεν απαιτεί από τους μετανάστες να εγκαταλείψουν τις παραδόσεις τους. Οι μουσουλμάνες μπορούν να φορούν τις μαντίλες τους όπου και όποτε θέλουν. Στα σχολεία έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τις μαθήτριες των άλλων Θρησκευτικών Δογμάτων⁶⁴.

---

⁶² Μαρίνος Α., Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ.330 επ.

⁶³ http://www.ecclesia.gr/greek/news/2004/jan14_dt3.html

⁶⁴ http://www.ecclesia.gr/greek/news/2004/jan14_dt3.html

γ) **Η Γερμανία** είναι μία χώρα που αντιμετωπίζει το ίδιο πρόβλημα με τη Γαλλία. Ο αριθμός των μουσουλμάνων που ζουν στην χώρα αυτή είναι πλέον των 3,5 εκατομμυρίων πολιτών και γνωρίζουν πολύ καλά τη συχνά «επιθετική» τάση των μουσουλμάνων να αντιστέκονται στις Δυτικές αξίες. Μέχρι σήμερα η συζήτηση για τα θρησκευτικά σύμβολα περιορίζεται μόνο στην αμφίεση των μουσουλμάνων δασκάλων στα σχολεία, οι οποίες απαγορεύεται να φορούν μαντίλες. Τα 7 από τα 16 ομόσπονδα κρατίδια της χώρας υποστηρίζουν την απαγόρευση του Χιτζάμι και 8 κρατίδια είναι αντίθετα⁶⁵.

δ) **Η Ιταλία** είναι μία χώρα όπου επικρατεί ο Ρωμαιοκαθολικισμός και δεν υπάρχει διαχωρισμός Κράτους και Εκκλησίας. Οι δύο νόμοι του 1924 και του 1927 επιβάλλουν την παρουσία καθολικών θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία, κυρίως το σύμβολο του Τιμίου Σταυρού. Δεν υπάρχει όμως περιορισμός στην ενδυμασία των μαθητών⁶⁶.

ε) **Η Γαλλία**, όπως έχει προαναφερθεί, με απόφαση του συμβουλίου του Κράτους συνιστάται η απαγόρευση της επίδειξης θρησκευτικών συμβόλων στα δημόσια σχολεία. Ο Γάλλος Πρόεδρος Σιράκ αποφάσισε να εξειδικεύσει τον όρο δημόσια επίδειξη προτείνοντας την απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων αρχικά στα σχολεία, όταν αυτά είναι εμφανή, ευμεγέθη και μπορούν να θεωρηθούν προκλητικά⁶⁷.

---

⁶⁵ http://www.ecclesia.gr/greek/news/2004/jan14_dt3.html

⁶⁶ http://www.ecclesia.gr/greek/news/2004/jan14_dt3.html

⁶⁷ http://www.ecclesia.gr/greek/news/2004/jan14_dt3.html

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία και μελετώντας ενδελεχώς το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας και της χρήσης των θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους ύστερα από την απαγόρευσή τους στα γαλλικά σχολεία, διαπιστώνουμε ότι βρισκόμαστε σ' ένα περιβάλλον που είναι αντιφατικό και δε γνωρίζει τι θέλει.

Από τη μία κατηγορούμε το κράτος που δείχνει να μη σέβεται το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας και με πρόφαση τη διατήρησης μιας ισορροπίας, απαγορεύει σ' άτομα να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα. Ξαφνικά λοιπόν το σταυρουδάκι, που φέρουμε στο λαιμό μας, γίνεται αντικείμενο διωγμού και απαιτείται να αφαιρεθεί. Μια μεταχείριση, που μπορεί να παρουσιαστεί ως σεβασμός προς το θρησκευτικό συναίσθημα του συνόλου, δεν παύει όμως να καταπατά το δικαίωμα της πίστης μας και της λατρείας μας.

Το βασικό ζήτημα που ανακύπτει είναι εάν στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, που υπερασπίζεται τα ατομικά δικαιώματα, μπορεί να περιοριστεί η συμπεριφορά μιας κοινωνικής ομάδας στο όνομα της απάλειψης των διαφορών από τον κυρίαρχο κοινωνικό περίγυρο. Δηλαδή, εάν μπορεί οποιοδήποτε δημοκρατικό σύνταγμα να στηρίζει νόμους που επιβάλλουν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο περιορισμούς στην ενδυμασία και στην εμφάνιση των πολιτών.

Αυτό δε γνωρίζουμε κατά πόσο είναι εφικτό όταν το κράτος προσπαθεί να πετύχει μια ισορροπία και ειρηνική συμβίωση των πολιτών του, αλλά οι εκκλησίες επιβάλλουν στους πιστούς συμπεριφορές, που σαφώς διακρίνουν τη μια θρησκευτική κοινότητα από την άλλη. Η ανεξιθρησκία και ο διαχωρισμός του κράτους από την εκκλησία δεν του δίνει την δυνατότητα να επεμβαίνει σε θέματα που η εκκλησία ρυθμίζει σύμφωνα με τους δογματικούς κανόνες της. Το αν οι μουσουλμάνες γυναίκες φορούν στο κεφάλι τους μαντίλα για να προσκυνήσουν, να μεταλάβουν ή να εξομολογηθούν, δεν είναι υπόθεση του κράτους αλλά της εκκλησίας. Και στην περίπτωση θρησκειών, όπως η μουσουλμανική ή η βουδιστική, η αμφίεση των πιστών είναι εμφανώς χαρακτηριστική της θρησκείας την οποία έχουν ασπασθεί, είτε με τα ρούχα

που φορούν, είτε με τα καλύμματα του κεφαλιού τους (φέσια, τουρμπάνια, μαντίλες) είτε με το κούρεμα ή τις γενειάδες του προσώπου. Γι' αυτούς η επέμβαση του κράτους με νόμους που να θεσπίζουν την απεμπόληση αυτών των συμβόλων αποτελεί μια κατάφωρη παράβαση της ελευθερίας, της ισοπολιτείας και της δημοκρατίας. Η απαγόρευση της χρήσης των θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους σίγουρα θα τους επιφέρει και ψυχολογικές επιπτώσεις. Θα νιώσουν ότι ξαφνικά απομακρύνονται από τη θρησκεία τους, τα πιστεύω τους, το θεό τους και θα αφομοιωθούν από το σύνολο χάνοντας την ιδιαιτερότητά τους.

Από την άλλη πλευρά, το πρόβλημα που έχει δημιουργηθεί οφείλεται στο ίδιο το άτομο, στον κάθε «πιστό» που, στηριζόμενος στην ατομικότητά του, ζητάει από την πολιτεία να τον προστατεύσει από τον πλησίον του που του καταπατά αυτά τα ίδια δικαιώματα, που ο ίδιος αρχικά του πρόσφερε.

Πολλά είναι τα παραδείγματα που θα μπορούσε κανείς να απαριθμήσει προς υποστήριξη των ατομικών δικαιωμάτων κι ελευθεριών. Τόσα πολλά, όσα κι η μακροχρόνια ιστορία του ανθρωπίνου γένους. Το γεγονός όμως παραμένει, ότι κάθε μέρα νέες προκλήσεις παρουσιάζονται και τα δικαστήρια και οι πολιτικοί, καλούνται να αποφασίσουν περί του νομίμου της μιας διαφοράς ή της άλλης. Πολλές απ' αυτές τις προκλήσεις έχουν σχέση μ' αρχές κι αξίες βαθιά ριζωμένες από τους αιώνες που πέρασαν. Άλλες έχουν να κάνουν με την άρνηση ορισμένων να δεχθούν ότι η κοινωνία μας πρέπει να φέρεται με κατανόηση, καταδεκτικότητα κι ανοχή.

Φαύλος κύκλος λοιπόν και φαίνεται ότι κάπου έχουμε ξεχάσει ότι η ποιότητα μιας κοινωνίας, είτε κράτος είναι αυτό είτε άνθρωπος, καθορίζεται από τον τρόπο που αυτή συμπεριφέρεται στις μειονότητες της. Θα μπορούσαμε άραγε ποτέ να δούμε μέσα από το ατομικό μας συμφέρον, το πιστεύω μας και τις αξίες μας, ότι τα δικαιώματα του συνανθρώπου μας δε διαφέρουν καθόλου από τα δικά μας; Αν τότε μπορούσαμε να το συναισθανθούμε, τότε μόνο θα μπορούσαμε να ζήσουμε ειρηνικά χωρίς να φοβόμαστε την ύπαρξη μειονοτήτων στη χώρα μας.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

- **ΑΠ 498/1961**, Υπόθεση των Πεντηκοστιανών που προσηλυτίζουν ορθόδοξες, Ποινικά Χρονικά, 1962, σελ. 212.
- **ΣτΕ 866/1964(Ολομ.)**, Υπόθεση των εννέα στρατεύσιμων Καθολικών, Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄ έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, σελ.107.
- **ΣτΕ 2105/1975(Ολομ.)**, Υπόθεση παροχής οικογενειακού επιδόματος σε ζευγάρι Χιλιαστών, Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄ έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, σελ.109.
- **ΣτΕ 2139/1975(Ολομ.)**, Υπόθεση εφεδρείας κληρικού των «Αντβεντιστών της Έβδομης Ημέρας, Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄ έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, σελ.110.
- **ΣτΕ 4079/1976**, Υπόθεση μαθήματος Σαββάτου για τους Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας, , Παραράς Π., Σύνταγμα 1975 – Corpus I, άρθρα 1-50 Νομολογία ΣτΕ, Παρατηρήσεις κατ' άρθρον, Νομοθεσία, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ. 206.
- **ΣτΕ 3722/1977**, Υπόθεση ευκτηρίου οίκου της Εκκλησίας των Μορμόνων, Παραράς Π., Σύνταγμα 1975 – Corpus I, άρθρα 1-50 Νομολογία ΣτΕ, Παρατηρήσεις κατ' άρθρον, Νομοθεσία, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ. 205.
- **ΑΠ 1155/1978(Τμ. Δ')**, Υπόθεση αγράμματος και απλοϊκού χωρικού, ΝοΒ, 1979, σελ.457.
- **ΕφΑθ. 3796/1979**, Υπόθεση του καθηγητή της Φιλοσοφίας Δικαίου, Ποινικά Χρονικά, 1979, σελ. 508.
- **Εφ. Κερκ. 4/1983**, Υπόθεση περιφοράς του επιταφίου, Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄ έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, σελ.122.

- **ΣτΕ 3533/1986**, Υπόθεση χιλιάστριας φιλόλογου, Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος III, Ημ.Β΄, Αθήνα, 2005, σελ. 131.
- **Διοικ. Εφ. Αθ. 2702/1987**, Υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού, ΝοΒ 1988, σελ. 821 επ.
- **ΣτΕ (Τμ. Γ΄) 194/1987**, Υπόθεση του άθεου φοιτητή, ΕλλΔνη, 1987, σελ. 1476.
- **Διοικ. Εφ. Αθηνών 299/1988**, Υπόθεση αλλόθρησκου / άθεου δασκάλου, Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος III, Ημ.Β΄, Αθήνα, 2005, σελ. 131.

2. ΕΛΛΑ

- **Υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδας 25/5/1993**, Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 345.
- **Υπόθεση Μανουσάκη και λοιπών κατά Ελλάδας 26/9/1996**, Σατλάνης Χ., Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 340.
- **Υπόθεση Calas κατά Τουρκίας 1/7/1997**, Σαρμάς Ι., Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 339.
- **Υπόθεση Ιμπραήμ Σερήφ κατά Ελλάδας 14/12/1999**, Σατλάνης Χ., Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 336.
- **Υπόθεση Ιάκωβου Θλιμμένου κατά Ελλάδας 6/4/2000**, Σατλάνης Χ., Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 340.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Βιβλία:

- 1. Δαγτόγλου Π. Δ.,** Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005.
- 2. Δημητρόπουλος Α.,** Συνταγματικά Δικαιώματα (Γενικό μέρος), Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄, Ημ.Ι, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2005.
- 3. Δημητρόπουλος Α.,** Συνταγματικά Δικαιώματα (Ειδικό μέρος), Τόμος ΙΙΙ, Ημ.Β΄, Αθήνα, 2005.
- 4. Κονιδάρης Ι.,** Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.
- 5. Λοβέρδος Α.,** Προσηλυτισμός, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1986.
- 6. Μάνεσης Α.,** Συνταγματικά Δικαιώματα Α΄, Ατομικές Ελευθερίες, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1982.
- 7. Μαρίνος Α.,** Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήνα, 1972.
- 8. Παραράς Π.,** Σύνταγμα 1975 – Corpus I, άρθρα 1-50 Νομολογία ΣτΕ, Παρατηρήσεις κατ' άρθρον, Νομοθεσία, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1982.
- 9. Ρούκουνας Ε.,** Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1995.
- 10. Σαρμάς Ι.,** Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.
- 11. Σαρμάς Ι.,** Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων, Β΄ Έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994.
- 12. Σατλάνης Χ.,** Εισαγωγή στο Δίκαιο της Διεθνούς Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.
- 13. Σταθόπουλος Μ.,** Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Θρησκευτικής Ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας, άρθρο από « Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα», 2η σειρά μελετών, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Επιμέλεια: Χριστόπουλος Δ. – Τσιτσελίκης Κ.

14. Σωτηρέλης Γ., Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση (από την πολυφωνία στον κατηχητισμό), Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993.

15. Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄ έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984.

16. Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας, Τόμος Β΄, 2^η Έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993.

17. Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.

II. Άρθρα

1. Μακρίδης Β., Άρθρο: «Θρησκευτικά σύμβολα και ο κίνδυνος της απολυτοποίησης», Κωδικός άρθρου: Β13160Β081, ID: 231632, ΒΗΜΑ, 07/01/2001 , σελ.: Β08.

2. Vidal D., « Η γαλλική εξαίρεση», Le Monde, 7/3/2004

III. Αφιέρωμα του Περιοδικού «ΤοΣ»

1. Μαρίνος Α., « Το Θρήσκευμα και οι Ταυτότητες», Υπόθεση ταυτοτήτων, 2000.

2. Τσάτσος Δ. – Τσουκαλάς Κ., «Δημοκρατία και Εκκλησία», Υπόθεση ταυτοτήτων, 2000.

3. Χρυσόγονος Κ., «Θρησκευτική Εκπαίδευση και Επικρατούσα Θρησκεία», 1999.

IV. Ιστοσελίδες

1. http://www.lapsus.panteion.gr/v/Lapsus/0604_Delphy.htm

2. http://www.ecclesia.gr/greek/news/2004/jan14_dt3.html

3. <http://www.e-zine.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=52>

4. http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_world_81033_12/12/2003_87093

5. http://www.bbc.co.uk/greek/pressreview/story/2004/02/040211_europeanpress.shtml

6. <http://www.discussion.gr/xorismos/papathanasopoulos1.html>

7. http://www.prin.gr/prin/658/658_20.htm

8. <http://www.papaki.panteion.gr/teuxos20/france.htm> (φωτογραφία του εξωφύλλου)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Στην παρούσα εργασία, με αφορμή την απαγόρευση της χρήσης των θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία της Γαλλίας, γίνεται μία προσπάθεια διαλεύκανσης και καθορισμού των συχνά συγχεόμενων ορίων της θρησκευτικής ελευθερίας και της χρήσης των θρησκευτικών συμβόλων. Γι' αυτό το λόγο αρχικά δίδονται οι ορισμοί τους, η εξελικτική τους πορεία και η κατοχύρωσή τους από το ελληνικό Σύνταγμα. Κατόπιν αναφέρονται οι φορείς του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, οι οριοθετήσεις και οι περιορισμοί που τίθενται σ' αυτό και η εν γένει αντιμετώπιση του ζητήματος από την ελληνική έννομη τάξη. Στη συνέχεια παρατίθενται οι κυριότερες διεθνείς συμβάσεις που αναφέρονται στο δικαίωμα αυτό, ο προστατευτικός ρόλος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τέλος γίνεται μια σύντομη αναφορά στην ισχύουσα κατάσταση σε άλλες χώρες.

SUMMARY OF THE PAPER

This paper tries to clarify and define the frequently misinterpreted terms of religious freedom in view of the decision to ban the display and use of religious symbols in French schools. Initially, a definition of religious symbols is given followed by their development and safeguard by the Greek Constitution. The paper then refers to those who have the right to exercise religious freedom, the boundaries and limitations placed on these rights and how they are dealt with by the Greek law and order. Then the main international agreements on the right to manifest one's beliefs or religion are set out, rights which are protected by legislation passed by the European Court of Human Rights. Finally, an essential reference is made to the current situation in other countries.

ΛΗΜΜΑΤΑ:

Ανεξιθρησκία	Religious tolerance
Γνωστή θρησκεία	Known religion
Δικαίωμα	Right
Εκκλησία	Church
Ελευθερία λατρείας	Freedom of worship
Ελευθερία συνείδησης	Freedom of conscience
Επικρατούσα θρησκεία	Prevailing Religion
Θρησκεία	Religion
Θρησκευτική ελευθερία	Religious freedom
Θρησκευτικά πιστεύω	Religious beliefs
Θρησκευτικά σύμβολα	Religious symbols
Θρησκευτική συνείδηση	Religious conscience
Ισότητα	Equality
Κρατική ουδετερότητα	Neutrality of state
Νόμος	Law
Οριοθέτηση	Boundary
Παραβίαση	Violation
Περιορισμός	Limitation
Προσηλυτισμός	Conversion
Προστασία	Protection
Σύνταγμα	Constitution

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

ΑΠ	Άρειος Πάγος
βλ.	Βλέπε
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο των Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων

εδ.	Εδάφιο
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Ε.Ε.	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΑΔ	Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑθ.	Εφετείο Αθηνών
ΕφΚερκ.	Εφετείο Κέρκυρας
ημ.	Ημίτομος
κ.ά.	Και άλλα
ν.δ.	Νομοθετικό Διάταγμα
ΝοΒ	Νομικό Βήμα (περιοδικό)
ΟΔΔΑ	Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Ολομ.	Ολομέλεια
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
π.χ.	Παραδείγματος χάριν
Σ.	Σύνταγμα
σελ.	Σελίδα(-ες)
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
στοιχ.	Στοιχείο
Τμ.	Τμήμα
ΤοΣ	Το Σύνταγμα (περιοδικό)